

Müəllimin əsas silahı

Öz fikrini dəqiq, düzgün və aydın ifadə etmək nitq mədəniyyətinə malik olmağın ilkin və əsas şərtidir. Hər kəs danışarkən bu tələbə az-çox cavab verməyə çalışır. Sözün, nitqin qiyməti, bəlkə, ona görə yüksəkdir ki, bu «silahdan» hamı istifadə etməli olur. Və bu silahdan istifadə etmə bacarığı «döyüşçünün vuruşdakı» taleyini müəyyənləşdirir. M. S. Ordubadi təsadüfi demirdi ki, «Cəbhədə qılınca, məclisdə gözəl nitqə malik olanlar qəhrəmandır». Xalq təhsili cəbhəsinin əsgərlərinə - müəllimlərə bu silah daha çox gərəkdir, xüsusilə dil-ədəbiyyat müəllimlərinə. Çünki onlar «bütün sənətlər içərisində ən gözəl sənəti-danışmağı bacarmaq sənətini» («Qabusnamə») öyrədənlərdir. Öyrətmək üçünsə ilk növbədə öyrənmək lazımdır..Necə deyərlər, «Tərbiyəçi olmaq üçün, tərbiyə olunmaq lazımdır». Öz nitqinə, danışmaq qabiliyyətinə tələbkar yanaşmayan, dilimizin bu zəngin xəzinəsindən məharətlə istifadə etmək səriştəsinə malik olmayan müəllim, təbii ki, şagirdlərə bu baxımdan örnək ola bilməz və çətin ki, bir şey verər. Respublikamızda gözəl və məzmunlu nitqə yiyələnmiş Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri az deyil. Ancaq gəlin etiraf edək ki, belələri istənilən qədər deyil. Sınıf otaqlarından tutmuş məclislərə qədər hər yerdə öz gözəl danışığı ilə zövqlər oxşayan müəllimlərimizin belə nisbəti təəssüf doğurur. Lazımi məsələlərə laqeydliyimiz burda da səbəbləri aşkarlamağa mane olmuş və bəzən lap elə səbəb məlum olanda da onu aradan qaldırmağa səy göstərməmişik. Bircə faktı götürək: İki-üç il əvvəl qəbul qaydalarında edilən belə bir dəyişiklikdən az qala fəxrlə danışmışdılar ki, bütün imtahanlar, hətta şifahilər "də yazılı surətdə götürüləcək. İlk baxışda adama elə gəlirdi ki, pis deyil; abituriyentin şifahi imtahanda yazdığı cavablar «əşyayi-dəlil» kimi müəllimi ehtiyatlı olmağa vadar edər və o, haqsız yerə biliyə aşağı qiymət yazı bilməz. Amma eşidəndə ki, bu, filoloji fakültələrə qəbulda da eyni dərəcədə tətbiq ediləcək, düzü, inanmadıq. Axı necə ola bilər ki, gələcək dil-ədəbiyyat müəllimlərinin dilini (nitqini) yoxlamadan ali məktəbə qəbul edəsən. Və həmin il qəbul imtahanları bu şəkildə də getdi - abituriyent ağzını da açmadan suallara cavab yazdı, müəllim də bu yazıya görə onun qiymətini müəyyənləşdirdi.

Bu qərribə «metod» sonralar ləğv edilsə də, belə bir yanlış ənənə indi də davam edir: ali məktəblərə, o cümlədən filoloji fakültələrə qəbulda şifahi imtahan verənin nitq qabiliyyətinin səviyyəsi diqqətdən kənar qalır. Yazılı imtahanlarda isə şparqalka bəlasından xilas ola bilmirik. Beləliklə də, çox vaxt zəri onun qədrini biləcək zərgərə yox, qiymətsiz metal zənn edən zövqsüz ustaya tapşırılmış oluruq. İxtisasından asılı olmayaraq, gələcəyin ziyalisinə belə münasibət düz deyil. Çünki: «Ziyalı adam üçün oxuyub yazmağı bacarmamaq nə dərəcədə ləyaqətsiz, yaramaz bir işdirsə, səliqəsiz və pis danışmaq da bir o qədər noqsandır» (A. P. Çexov). Eyni halın filoloq-müəllim olmaq istəyənlərə tətbiqi isə bağışlanılmazdır.

Səbəblər çox və müxtəlif çeşidlidir. Bütün bunlar isə hara gətirib çıxarıb? Müşahidələr nə göstərir?

Elə dil-ədəbiyyat müəlliminə rast gəlmək olur ki, nəinki dərstdə, hətta qeyri-rəsmi yerlərdə də rəsmi, donuq, standart ifadələrdən canını qurtara bilmir. Əslində dərslərin özündə də müəllimin nitqi canlı və təsirli olmalı, şagirdə hər sözü çatdırmağı bacarmalıdır. Böyük filosof Aristotel deyirdi ki, «Dinləyici hisslə danışan natiqlə həmişə aşına olur». Bir də görürsən ki, müəllim mövzunu elan elədi və başladı sığallanmış, ütülənmiş, «mübtədasi başda, xəbəri sonda olan» cümlələrlə vahid tonda onu nəql etməyə. İlk baxışda burda hər şey yerindədir: bütövlükdə cümlələrin, cümlədə sozlərin düzümü də, intonasiya da... Lakin danışığın təsir gücü yoxdur. Demək, nəşə çatışmır. Əgər müəllim izah etdiyi mövzunun mahiyyəti ilə bağlı «həyəcanlanmırsa» və bunu sözlərinə "hopdurub şagirdlərinə çatdırma bilmirsə, demək, məqsədinə çətin nail olacaq. Bunun üçün standart ifadələrdən qaçmalı, yeri gələndə uyğun jestlərdən, mimikadan, səs tonundan və s. vasitələrdən istifadə etməyi bacarmalıdır.

«Ürəkdən gələn söz həmişə ürəklərə yol qapır» (N. Kəncəvi). Müşahidə etdiyim bir fakt da bu baxımdan ibrətamizdir: İclasda dil-ədəbiyyat müəllimlərindən birinə söz verildi. O, fikrini səlis, rəvan cümlələrlə ardıcıl olaraq müddəa-müddəa izah etsə də, dinləyicilərdə bir elə reaksiya doğurmadı. İkinci çıxış edən müəllimin irəli sürdüyü fikirlər, verdiyi təkliflər onunkü qədər dərin məzmunlu olmasa da, iclasdakıları əməlli-başlı yerindən tərpətdi. Onun dediyi

kəlmələr sanki ürəyindən qopub gəlirdi; söhbətinin məzmununa uyğun olaraq gah «əsəbiləşir», gah nəyəsə eyham vurur, gah da sakitləşirdi və bu əhval-ruhiyyəsini səsinin ahəngi və hərəkətləri ilə çox gözəl ifadə edirdi. İlk danışan müəllimin çıxışı, görünür, ona görə laqeyd qarşılanmışdı ki, dediklərinin sanki ona dəxli yox idi, elə bil kiminsə - bir başqasının yazdıqlarını üzündən oxuyurdu. Buna söz ola bilməz ki, nitqin məzmunlu olması başlıca şərtidir. Amma bu məzmunu çatdırmağı bacarmaq daha vacibdir. Əgər biz nitqi fəaliyyətdə olan dil kimi xarakterizə ediriksə, başqasına çatmayan nitq nə qədər məzmunlu olsa da, cansızdır, ölüdür.

Heç kəs inkar edə bilməz ki, abituriyentlərimizin nitqində dialekt əlamətləri özünü güclü şəkildə göstərir. Təhsil illərindəki real ədəbi dil mühiti – ali məktəb həyatı öz müsbət təsirini göstərir və yanlış vərdiş aradan müəyyən qədər qalxır. Lakin təyinat yerində bir-iki ilə dialektin güclü təsiri yenidən öz «bəhrəsini» verir; hətta dil-ədəbiyyat müəllimlərinin danışığı ədəbi dillə dialektin bir-birinə xaotik şəkildə qarışmış əlamətləri ilə «zənginləşir». Heç olmasa, işlədiyi ərazinin dialekt xüsusiyyətlərini dərinlən bilmək filoloq-müəllimlər üçün vacibdir. Ancaq ona görə ki, şagirdlərinin ədəbi dil vərdişlərinə yiyələnməsində dialektdən gələn əks-təsiri görə bilsin və təlimdə nəzərə alsın. Təbii ki, öz nitqində (istər şifahi, istər yazılı) dialektin mənfi təsirindən qurtara bilməyən müəllim buna cəhd göstərməyi ağılına belə gətirməyəcək.

Nitqdə uzunçuluq, bir mətləbin dövrəsində lazım olduğundan artıq hərlənmək də şagirdi yorur, bezdirir. Digər tərəfdən isə lüzumsuz yerə vaxt itkisi nəzərdə tutulan məsələlərin şərhinə mane olur. Bəzi müəllimlər fəxrlə deyirlər ki, onlar filan kiçik məsələ ətrafında istənilən qədər danışa bilirlər. Əslində ustalığı bunda yox, geniş məsələlərin mahiyyətini yığcam şəkildə şərh eləməyi bacarmaqdadır. Dərsini dinlədiyim müəllimlərdən biri «Hacı Qara» komediyasında Hacı Qara surətinin səciyyəsinə mənimsətməli idi. Mövzunun şərhinə çox uzaqdan başladı. Xəsisliyin sosial bəla olduğundan uzun-uzadı danışdı, onun ziyanlı olduğundan söhbət açdı və mətləbə keçmək istəyəndə... zəng vuruldu. Sonrakı söhbətimizdə müəllim gileyləndi ki, mövzu çox genişdir, ayrılmış saatlar isə məzmunu hərtərəfli şərh etməyə imkan vermir.

Dərsin mərkəzində dayanan əsas məqsəddən müəllimin uzaqlaşması müəyyən hallarda şərh edəcəyi anlayışın mahiyyətinə varsa bilməməsi ilə də bağlı olur. Dumanlı fikir nitqə dumanlı görkəm verir. Aydın fikirləşən adam aydın izah etməyi də bacarır. Məzmunun qeyri-müəyyənliyi müəllimin nitqinə artıq sözlərin, boş ifadələrin, süni təsir bağışlayan frazeologizmlərin, mənası yalnız özünə bəlli olan dolaşmaq cümlələrin yol tapmasına şərait yaradır. Belə hallarda müşahidə etdiyimiz bir neçə nümunəyə fikir verək: «Pir ona görə şöhrət qazanmışdı ki, inqilabdan əvvəl hamı dinə inanırdı, indi isə elə şey olsa, heç kəs inanmaz» (Ə. Haqverdiyevin «Pir» hekayəsinin tədrisində) «Düşmənin başına silahlar yağdıracağam», «Öz vəzifəsini idarə edirdi», «Uşaqlar, adama nə qədər söz deyirlərsə, təsir eləmir, ancaq ana deyəndə qulaq asır» (M. Cəlalin «Göylər adamı» hekayəsinin tədrisində) və s.

Cümlələr və ifadələr arası fasiləyə düzgün əməl etməyən, həmcins üzvləri, əlavələri, xüsusiləşmələri və s. bu kimi sintaktik vahidlərin hərəsini özünə məxsus intonasiya ilə oxumayan, mürəkkəb cümlələrin növündən asılı olaraq müxtəlif intonasiya ilə deyilişini gözləməyən müəllimin imla dediyi şagirdlərin vəziyyətini təsəvvür edək. ...Təkmilləşmə kursunun müdavimlərinə yoxlama imla yazdırdıq. Seçdiyimiz mətn (IX sinif səviyyəsində) müəllimlərin birinin diktəsi ilə yazdırıldı. Bir neçə yazı işi dil-ədəbiyyat müəllimləri üçün gözlənilməyən qiymətə - «qeyri kafiyyət» layiq görüldü. (Yoxlama prosesi də müəllimlərin özləri tərəfindən dəftərlər dəyişdirilərək aparıldı). Dərsi müşahidə edən metodistlər və müəllimlər özləri müzakirədə belə bir fikirdə yekdil idilər ki, bu rüsvayçılığın müəyyən hissəsi mətni diktə edən müəllimin nitqi ilə bağlıdır. Xoşa gələn fakt olmasa da, ibrət götürmək üçün pis deyildi. Nitqin yerində olmamasından şagirdin nə çəkdiyini heç olmasa bircə halda öz üzərində hiss etmək müəllimlərimizə lazımi nəticə çıxarmaq üçün kifayət idi.

Tibbdə «peşə xəstəliyi» deyilən bir ifadə var. Burada peşənin xarakterindən irəli gələn müxtəlif fizioloji-patoloji hallar nəzərdə tutulur. Bizcə, məşğuliyyət növünün insan davranışında, o cümlədən nitqində yaratdığı mənfi vərdişlər də bura daxil edilməlidir. Orta yaşlı dil-ədəbiyyat müəllimlərindən birinin ağsaçlı

professorla söhbəti yadıma düşür. Professor nəyi isə ciddi cəhdlə şərh edir, aydınlaşdırırdı. Ürəyindən xəbər verən hər fikri isə müəllim «Ay sağ olun!», «Düz deyirsiniz!», «elədir ki, var!» kimi təqdirədirici nidalarla müşayiət edirdi. Bu ifadələr dərslər danışan şagirdi həvəsləndirmək üçün nə qədər yerində olsa da, belə məqamda gülünc və qeyri-adi səslənirdi. Nitq mütəhərrik olmalıdır. Yerindən, qarşı-dakının səviyyəsindən və s. asılı olaraq o dəyişməli, uyğunlaşdırılmalıdır. Dərs vaxtı işlədilən müəyyən ifadələr, deyim tərzləri («bizə məlumdur ki», «siz yaxşı bilirsiniz ki,» «əvvəldən məlumdur ki,» və s.) ola bilsin ki, başqa yerdə quru, cansıxıcı təsir bağıqlasın. Çox təəssüf ki, bəziləri kənarında da bu deyimlərin buxovundan qurtara bilmir.

Dahi Nizami İsgəndərin dünyanı fəth edən qələbələrinin sirrini belə açıqlayır:

Ona rast gələndə bir qatı düşmən

Vuruşda işləri bərkə düşərkən,

Əvvəlcə qızılı işə salardı,

Qızıl tək işləri tez düzələrdi.

Qızıl iş görməsə, iş olsa mahal,

Qılınca atardı əlini dərhal.

Qılinc etməsəydi bu işə çara,

İşi tapşırırdı əfsunçulara.

Bir iş görməsəydi onlar da əgər,

Köməyə gələrdi onda natiqlər.

Bəli, qızılın, qılının, əfsunun qalib gələ bilmədiyi düşməni sözlə məğlub etmək mümkündür. Sözdə belə bir ilahi qüvvə var. Dil-ədəbiyyat müəllimlərinin xoşbəxtliyi orasındadır ki, onlar söz sərrafları, söz xiridarları, sözün incəliklərini sabahkı nəsələ öyrədənlərdir. Belə olduğu halda, bu ulu nemətdən ustalıqla istifadə etməyi bacarmaq ilk növbədə onların müqəddəs borcudur.

“Ana sözü”, 1992, 3-4